

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИКА ПОБУДОВИ ТЕОРІЇ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Ковтуненко Е.С.

Кандидат соціологічних наук

Статья посвящена концептуализации трансформационного процесса в социологической теории. В работе определяется специфика понятия «социальная трансформация» и исследуется его эвристический потенциал. Доказывается необходимость разработки социологии трансформационных процессов как теории среднего уровня. Характеризуются основные принципы, понятийно-категориальный аппарат и методы исследования социологии трансформационных процессов. В статье предлагается рассматривать понятие «социальная трансформация» как фиксирующее радикальный целенаправленный переход от одного типа социальной системы к другому типу.

The article conceptualizes the transformation process in sociological theory. The article defines the peculiarities of the notion "social transformation". The necessity of the development of the sociology of transformation processes as a middle-range theory. Has been proven major principles, conceptual apparatus and research methods of the sociology transformation processes have been characterized. Heuristic potential of sociological paradigms dealing with transformation processes have been researched.

Стаття присвячена концептуалізації трансформаційного процесу в соціологічній теорії. В роботі визначається специфіка поняття "соціальна трансформація" та досліджується його евристичний потенціал. Доводиться необхідність розробки соціології трансформаційних процесів як теорії середнього рівня. Характеризуються основні принципи, понятійно-категоріальний апарат та методи дослідження соціології трансформаційних процесів. В статті пропонується розглядати поняття "соціальні трансформації" як таке, що фіксує радикальний цілеспрямований перехід від одного типу соціальної системи до іншого типу.

Ключові слова: соціальні трансформації, демократизація, теорія трансформації, методологія, методика, метод дослідження.

Актуальність досліджуваної проблематики зумовлюється тією роллю, яку відіграють соціальні трансформації в сучасному світі. Місце та роль, а також методологія та методика дослідження теорії трансформаційних процесів оцінюється її евристичним потенціалом. Кожна теорія будується з певних блоків – понять, категорій, методів дослідження, принципів тощо. Для розуміння місця теорії в структурі соціологічного знання треба проаналізувати вказані блоки та оцінити їх з точки зору отримання нового знання. Евристичний (чи пошуковий) потенціал теорії виявляється в її можливостях опису, аналізу та прогнозування об'єкту дослідження.

В наш час дослідження соціальних трансформацій, мабуть, є найактуальнішою проблематикою в соціальних науках. Процеси, які зараз відбуваються в Україні та й багатьох інших країнах, потрібно якимось чином осмислювати, порівнювати та прогнозувати. Вітчизняній науці це вдається недостатньо. Проблема виявляється в тому, що не існує адекватної методології, за допомогою якої ми могли б виміряти трансформаційні процеси, охарактеризувати їх та передбачити їх подальший розвиток. Такою методологією може слугувати, звісно, тільки наукова теорія. Отже, **метою даної роботи є** проаналізувати методологію та методику теорії трансформаційних процесів. Звідси можна виділити **завдання:** встановити структуру соціологічної теорії трансформаційних процесів, оцінити евристичний потенціал сучасних теорій трансформаційних процесів.

Теорія має дати змогу вказати шлях та методи дослідження об'єкту, надати можливість його прогнозування й т.п. Даючи цілісне й систематично розвинене знання про зв'язки та закономірності дійсності, теорія виступає як найбільш досконала форма наукового обґрунтування. Як говорить Дж. Тернер, теоретизування можна віднести до числа тих засобів, за допомогою яких розумова діяльність, відома як "наука", реалізує три свої основні цілі: 1) класифікувати й організувати події, що відбуваються у світі, таким чином, щоб їх можна було уявити в перспективі; 2) виявити причини подій, що відбулися, й передбачити, коли, де і як будуть протікати події в майбутньому; 3) запропонувати інтуїтивно привабливе "розуміння" того, чому й як повинні відбуватися події [5, 29].

В сучасній методології науки прийнято виділяти наступні компоненти теорії: 1. висхідну емпіричну основу, яка включає багато зафіксованих в даній галузі знання фактів, отриманих в ході експериментів та вимагаючих теоретичного пояснення; 2. висхідну теоретичну основу – множину первинних припущень, постулатів, аксіом, загальних законів теорії, що в сукупності описують ідеалізований об'єкт; 3. логіку теорії – множину припущень в межах теорії правил логічного виведення та доведення; 4. сукупність виведених в теорії тверджень з їх доказами, що складає основний масив теоретичного знання. [7, 650].

Об'єктом спеціальної теорії будуть виступати трансформаційні процеси. Теорія має дати цілісне уявлення про закономірності розвитку трансформацій на всіх рівнях суспільства, показати можливі моделі трансформаційних змін та можливості прогнозування цих змін на будь-якому етапі трансформації. Предметом розгляду спеціальної соціологічної теорії трансформаційних процесів будуть виступати соціальні групи в період трансформації, їх зміни (виникнення одних, зникнення інших

і т.д.) й відповідні зміни в соціальній структурі системи, соціальні відносини між спільнотами, й, звісно, суспільство як соціальна система, що отримує якісно нові характеристики.

Теорія будується з понять. Поняття, з яких будується теорія, мають одну особливість: вони намагаються передати єдине значення всім, хто ними користується. Вчені повинні робити все можливе, щоб запобігти двозначності в мові. Інакше може з'явитися понятійний хаос. Звісно, що центральною в теорії трансформаційних процесів буде категорія "соціальна трансформація". Для детального аналізу динаміки суспільства зручно використовувати поняття "еволюція", "революція" та "реформа". Зрозуміло, що саме суспільство потрібно характеризувати термінами "соціальна система", "соціальна структура суспільства", "соціальна спільнота", "соціальна норма", "соціальні відносини" та інші. Специфічним терміном, що розробляється модернізаційною парадигмою й є тісно пов'язаним з трансформаціями, виступає термін "модернізація". Ще одним специфічним терміном, що широко використовується в західній соціології є термін "транзитивні зміни" або "транзиція", що характеризує один з боків трансформаційних процесів.

В науці залишається відкритим питання про відношення модернізації та соціальної трансформації. Досить багато автор не вбачають ніякої різниці в цих термінах та використовують їх як синоніми. Дуже популярна на Заході модернізаційна парадигма тісно пов'язує ці поняття. В руслі цієї парадигми під трансформацією розуміють розвиток суспільства від традиційного до модерного. Наприклад, відомий прихильник модернізаційної парадигми В. Цапф [8, 171] вважає, що трансформація – це один з трьох видів модернізації, тобто різносторонні наздоганяючі процеси недостатньо розвинених суспільств.

Логічне розмежування та аналіз цих понять представлений вітчизняним соціологом С.Катаєвим [1, 21]. Він вважає обидва терміни універсальними, але, за його думкою, термін «трансформація суспільства» не припускає векторів напрямку змін і зручний лише для використання в тих випадках, коли зміст змін чітко не визначений: чи мають вони прогресивний чи регресивний характер, є свідченнями кризи чи виходу із скрутного становища і т.п.

Якщо соціальна трансформація визначається як цілеспрямовані перетворення, що проводяться «зверху» та мають певного керівника чи соціального технолога, то в такому випадку зміст самих змін теоретично повинен бути чітко визначеним, повинні бути визначені цілі та сконструйована певна модель майбутнього суспільства. Мабуть, потрібно погодитися, що обидва терміни «соціальна трансформація» та «модернізація» є універсальними й за змістом вони досить схожі. Але їх не потрібно розглядати як синоніми. Соціальна трансформація – це тотальна перебудова всього суспільства, тоді коли модернізація відповідає лише за введення нових соціальних інститутів, що копіюються в західних країнах та адаптуються до умов певного суспільства. Модернізацію, мабуть, можливо порівняти з поступовою еволюцією, тоді коли трансформація ховає в собі елементи й революції, й еволюції, й реформи.

Отже, соціальна трансформація - це радикальний цілеспрямований перехід суспільства від одного типу соціальної системи до іншого. В результаті такого переходу ми отримуємо якісно нову соціальну структуру суспільства – й саме на основі зміни соціальної структури ми можемо говорити, що в певній країні відбулися трансформації. Такий перехід характеризується тим, що його впроваджує певний соціальний технолог. Категорія "соціальна трансформація" фіксує процес, що торкається всіх сфер соціальної системи та проходить на всіх рівнях суспільного життя; в результаті такого процесу ми отримуємо якісно нову соціальну систему.

Отже, категорія "соціальна трансформація" займає своєрідне місце серед інших категорій в понятійному апараті соціології. Соціальна трансформація, як і революція, докорінно змінює соціальну систему, проходячи не настільки вибухово і без насилля. На відміну від еволюції трансформація являється цілеспрямованим соціальним процесом. Трансформація здійснюється шляхом поступових реформ, які вносять зміни в окремі сфери життя суспільства.

Методологічно центральну роль в формуванні теорії грає певний ідеалізований об'єкт. Ідеалізований об'єкт – теоретична модель існуючих зв'язків реальності, яка створюється за допомогою певних гіпотетичних припущень та ідеалізацій. Необхідним етапом створення будь-якої теорії є побудова ідеалізованого об'єкту, вигляд якого залежить від специфіки певної галузі знання. Ідеалізований об'єкт теорії може виступати в різних формах, містити чи не містити математичного опису, але за всіх варіантів він повинен виступати як конструктивний засіб розгортання всієї системи теорії. Ідеалізований об'єкт виступає як теоретична модель реальності. Створюючи такий об'єкт ми виходимо на високий рівень абстракції. Співвідношення елементів ідеалізованого об'єкту являє собою теоретичні закони, які, на відміну від емпіричних законів, формулюються не безпосередньо на основі вивчення здобутих даних, а шляхом певних аналітичних операцій з ідеалізованим об'єктом. Закони, що формулюються в рамках теорії й відносяться по суті не до емпірично даної реальності, а до реальності, як вона представлена ідеалізованим об'єктом, повинні бути істотно конкретизовані при їх використанні до вивчення реальної дійсності [7, 650]. Ідеалізованим об'єктом в теорії трансформаційних процесів можуть виступати поняття «соціальної трансформації», фази трансформаційного процесу, які можна розглядати як деякі ідеальні ступені досягнення певного стану соціальної системи, поняття «демократії» тощо.

Кожна теорія включає в себе ряд принципів, які й утворюють методологічну основу наукового дослідження. До основних загальнонаукових принципів відносяться принцип об'єктивності, діяльності,

детермінізму, історизму, системності, оціночний принцип та ін. Такі принципи фіксують основні моменти сучасних наукових парадигм. Принцип є певним узагальненим гносеологічним матеріалом, який допомагає отримувати нове знання.

Принцип об'єктивності відображає здатність суб'єкта відтворювати закони розвитку об'єкта і відображувати його властивості в пізнанні. Принцип передбачає незалежне існування об'єкту від суб'єкту. В соціальних науках цей принцип залишає багато питань, так як суб'єкт включений в об'єкт, який досліджується. Дослідник сам вплетений в сітку суспільних відносин, які він має вивчити. При такому взаємозв'язку суб'єкта з об'єктом дослідження виникають сумніви, чи може суб'єкт адекватно відобразити об'єкт у власній свідомості та чи можна взагалі елімінувати вплив суб'єкта на об'єкт дослідження. Суб'єкту в даному випадку відводиться активна роль; він своєю практичною діяльністю досліджує об'єкт. В такому разі все отримане нове знання буде пронизане оцінками та інтересами дослідника. Вимога об'єктивності знання означає не усунення суб'єктивного фактору з процесу дослідження (такого зробити неможливо), а тільки мінімізацію цього фактору для отримання адекватного знання.

Для теорії трансформаційних процесів цей принцип відіграє важливу роль. В процесі виведення нового знання про суспільство, що трансформується, постає потреба адекватного відображення багатьох характеристик соціальної системи – динаміки соціальної структури, соціальних відносин, норм, зміни стилю життя тощо. Без об'єктивного знання цих характеристик неможливо прогнозувати протікання процесу трансформації в майбутньому, виявити чи передбачити "відхилення" від трансформаційної моделі, запобігти "дефектів" при консолідації демократії.

Інший дуже важливий методологічний принцип - принцип історизму (чи розвитку) - характеризує закономірності зміни соціального об'єкта в залежності від конкретних умов їх існування в просторі, часі, системі відносин. Процес розвитку суспільства не може досліджуватися в безсуб'єктному вигляді. Принцип історизму вимагає максимум конкретності. Тут потрібно враховувати діяльність не тільки великих соціальних груп, але й окремих особистостей.

Історизм іноді ототожнюють з розглядом явищ в їх русі від минулого до теперішнього. Але це тільки один з моментів вказаного принципу. Цей принцип використовують й до сучасного таким чином, що воно визначається не тільки як продукт минулого, а й як умова досягнення майбутнього. [2, 162]. Тому принцип історизму дозволяє пояснити майбутнє в загальному вигляді.

Принцип історизму неможливо відділити від категорії часу. Розгляд об'єкту як системи, що розвивається, обов'язково передбачає його часову характеристику, врахування співвідношення минулого, сучасного та майбутнього. Насамперед принцип історизму повинен базуватися на виявленні особливостей соціально-історичного часу [2, 163].

У відношенні трансформаційного процесу потрібно відповідно з принципом історизму розкрити як і чому виникає трансформаційний процес, як він розвивається у просторі і часі, як видозмінюється форма і зміст самої соціальної системи, які фактори впливають на трансформаційний процес. Виходячи з аналізу причин розпаду старої системи та особливостей протікання трансформаційного процесу в якомусь конкретному випадку (для певної країни), принцип історизму дає можливість передбачити перспективи розвитку даної соціальної системи, тобто зробити прогноз. Згідно в цим принципом є доцільним також аналіз діяльності деяких важливих для трансформаційного процесу соціальних груп та окремих особистостей.

Ще одним не менш важливим принципом наукового дослідження є принцип системності. Він дозволяє бачити об'єкт дослідження як певну цілісність та як елемент більш складної системи. Системою називають сукупність елементів, які пов'язані один з одним та які складають певну цілісність. Для того, щоб дослідити будь-яке явище чи процес, необхідно уявляти їх з позицій закономірностей системного цілого та взаємодії частин, які його складають. Системно-структурний підхід наголошує на багаторівневій ієрархії структурної організації будь-якого об'єкту. Виявлення цієї внутрішньої структурованості об'єкту є первинною умовою системного дослідження. Наступною умовою системного дослідження є уявлення об'єкту дослідження як частини більш широкої системи. В результаті досліджуваній об'єкт постає як частина глобальної системи всезагальних зв'язків. Системний підхід вимагає від вченого проводити дослідження об'єкта зразу в декількох напрямках для того, щоб як найповніше охопити всі зв'язки та опосередкування [2, 173]. Також системний підхід передбачає виявлення принципів ієрархії елементів системи, форм зв'язку між цими елементами.

Розглядаючи трансформаційний процес в певному суспільстві, важливо уявити це суспільство як соціальну систему, яка має складну структуру та специфічні для цієї системи взаємозв'язки між елементами цієї структури. Важливим є також розгляд трансформаційного процесу в певній країні як частини трансформаційних змін у всіх постсоціалістичних країнах. Такі зміни в цілих регіонах описуються в категоріях модернізації та глобалізації.

Ще один важливий принцип, на якому базується теоретичне знання та який тісно пов'язаний з системним підходом, - принцип детермінізму. Він характеризує причинні зв'язки між явищами: одне явище (причина) породжує інше явище (наслідок). Зв'язок причини та наслідку є необхідним: при існуванні певної причини та спектру умов, то невідворотно виникає наслідок, який завжди буде породжуватися цією причиною та спектром умов у всіх інших випадках. Наслідок стає сам причиною нового явища, яке в свою чергу стане причиною наступного явища – це називається причинно-наслідковим ланцюгом.

Сучасний детермінізм припускає наявність різних об'єктивно існуючих форм взаємозв'язку явищ, багато з яких виражається у вигляді співвідношень, що не мають безпосереднього причинного характеру, тобто прямо не вміщуючих в собі моментів породження одного явища іншим. Сюди входять просторові та часові кореляції, функціональні залежності, відношення симетрії, взаємодія елементів в системах, взаємодетермінація частин та цілого, зв'язок станів в русі та розвитку та багато іншого [7,158].

При дослідженні трансформаційних процесів принцип детермінізму використовується дуже активно. Важливим є аналіз реформ та їх наслідків, численних "відхилень" від трансформаційного шляху та їх причин й т.п. Але найпершим та найважливішим завданням є аналіз причин розкладу старої соціальної системи, бо саме фактори будуть в майбутньому детерминувати хід трансформаційного процесу та в деякій мірі визначати тип нової демократичної системи.

Досить важливу роль в методологічній базі теорій грає ціннісний принцип (або аксіологічний). Людина завжди вбачає в явищах певну значимість, події є бажаними чи небажаними. В цьому ставленні людини до явища й відображається значущість цього явища.

В суспільстві явища різняться за мірою їх значущості, бо вони виконують певну роль в суспільній практиці. У відповідності з цим принципом потрібно виявити значимість тих чи інших феноменів для діяльності людей, їх функцій в системі суспільних відносин. Значимість окремих подій може різнитися не тільки за ступенем їх впливу на розвиток суспільства, а також й по характеру цього впливу [2, 196-197].

Будь-яка теоретична система повинна не тільки описувати та пояснювати соціальну реальність, а й продукувати нове знання, тобто вміщувати відповідний дослідницькій інструментарій. Теорія формулює принципи та закономірності, що пояснюють функціонування її предмету, а також вона виробляє методи дослідження цієї предметної області.

Методи наукового пізнання можна використовувати на теоретичному та емпіричному рівні. Звідси можна говорити про теоретичні та практичні методи. На теоретичному рівні дослідження є доцільним користуватися загальнонауковими методами, такими як аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація, моделювання, узагальнення, абстрагування, історичний метод, логічний, гіпотетико-дедуктивний, аксіоматичний та іншими.

На емпіричному рівні дослідження соціальних трансформацій потрібно користуватися відомими в соціології методами збору та аналізу інформації. Найпопулярнішим методом соціології є метод опитування. Він використовується для отримання інформації про стан суспільної, групової думки, а також для інформації про відображення інформації в свідомості респондента [3, 125]. За допомогою опитування ми можемо досить швидко й ефективно дізнатися про відношення населення до різних мір демократизації (роздержавлення, приватизації, реструктуралізації уряду, до введення ліберальних норм й т.п.).

Особливе місце серед методів опитування при дослідженні трансформаційних процесів займає метод експертного опитування. В даному випадку в якості респондентів виступають експерти, тобто визнані спеціалісти в даній області. В нашому випадку такими спеціалістами можуть бути відомі політики, економісти, культурологи, соціологи й т.п., які визначають основні аспекти проблем трансформації й обґрунтовують висновки. Цей метод досить ефективний при соціальній діагностиці трансформаційних процесів: експертами оцінюється стан об'єкта його можливі зміни в майбутньому.

При дослідженні соціальних трансформацій можливе використання методу аналізу документів. При використанні цього методу ми маємо справу з вторинною інформацією – документами. Й однією з особливостей цього методу є те, що дослідник не має контакту з тією реальністю, яку він досліджує (між ним і реальністю стоїть документ) [4, 39]. Цим методом ми можемо досліджувати як нову демократичну конституцію, як програми партій, так і газети, журнали – тобто все, з чого можливо черпати інформацію про настрої людей в трансформаційний період, про кризи, про розвиток прав та свобод людей й т.п. Отримані в результаті аналізу документів характеристики дають можливість робити аналітичні висновки не тільки про джерела інформації, але й про всю соціальну систему.

Отже, при дослідженні трансформаційних процесів можна користуватися всіма відомими в соціології методами збору та аналізу інформації, звертаючи увагу на специфіку використання цих методів і інформації, яку ми намагаємося отримати. Ніяких специфічних методів дослідження трансформації в соціології ще невідомо. Особливістю застосування методів збору інформації при дослідженні соціальних трансформацій є те, що тут найбільш придатними є моніторингові дослідження, які дають змогу простежити динаміку процесу, замірювати цей процес, порівнювати й, можливо, прогнозувати. Прикладами таких моніторингових досліджень є Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки Інституту соціології НАН України "Українське суспільство 1994-2001" [6] та Щорічні загальнонаціональні опитування громадської думки, що здійснюються в Україні Міжнародною фундацією електоральних систем (IFES) з 1994 року та деякі інші.

Література:

1. Катаев С.Л. Соціокультурна трансформація сучасного українського суспільства. Київ – 1998. – 380 стр.
2. Коршунов А.М., Мантатов В.В. Диалектика социального познания. – М.: Политиздат, 1988. – 382.

3. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн 1. Социологический опрос./ Отв. Ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. – М.: Наука, 1990. – 232 с.
4. Методы сбора информации в социологических исследованиях. Кн 2. Организационно-методологические проблемы опроса. Анализ документов. Наблюдение. Эксперимент/ Отв. Ред. В.Г. Андреенков, О.М. Маслова. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
5. Тернер Дж. Структура социологической теории. Москва «Прогресс» 1985, - 470 стр.
6. Українське суспільство: моніторинг – 2000р. Інформаційно-аналітичні матеріали. Академія наук України. Інститут соціології. Київ. - Наукова думка – 2000. – 387с.
7. Философский энциклопедический словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1989.
8. Zapf, W. Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation: soziologische Aufsätze 1987 bis 1994 // Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB). Berlin: Edition Sigma, 1994. – 212 S.